

Tomasz Wojewódzic¹

Ewa Podgajny²

Katedra Ekonomiki i Organizacji Rolnictwa
Akademia Rolnicza im. Hugona Kołłątaja
Kraków

Wpływ integracji europejskiej na gospodarstwa socjalne³

The impact of European integration on subsistence farms

Abstract. Farms in Poland are dominated by small ones with several hectares of farmland. Their specific nature means that the majority of them are subsistence farms, producing mainly or exclusively for the consumption needs of their owners. These farms are significantly independent of agricultural markets which gives them a relative resistance to the volatility of farm produce prices. The great attachment of their owners to their land property restricts the supply of land and hinders changes in the agrarian structure, particularly in southern Poland. The results of the study confirm the assessment of a favourable impact of European integration among a major proportion of farmers, who assess the impact of integration on their commune, nation and agriculture higher than its impact on the farmer's family and farm. Every fifth respondent is convinced that Poland's accession to the European Union will hasten the downfall of his farm, while forty percent state that the changes in their farms are not a consequence of this process. Almost one in ten analyzed farms sees opportunities for their development stemming from the implementation of Common Agricultural Policy instruments, this being true mainly for the relatively large farms with a high level of commercial production and a high proportion of farming income in the farmer's family total income. Farms with up to several hectares of land are mainly oriented towards self-supply, they are usually subsistence farms providing the necessary minimum for the family's survival. As a result of the European integration and implementation of the farm policy instruments subsistence farms are, on the one hand, even more isolated from the market due to the low profitability of production, and on the other, direct payments petrify subsistence farming even further, thus hindering the redistribution of land and any change in the agrarian structure.

Key words: European integration, agricultural farm, subsistence farm

Synopsis. W opracowaniu przedstawiono opinie i oceny użytkowników gospodarstw rolnych w Polsce południowej na temat procesów zachodzących w rolnictwie, a w szczególności wpływu procesu integracji europejskiej na gospodarstwa tego obszaru. Rozważania teoretyczne poszerzone zostały o wyniki badań ankietowych przeprowadzonych wśród 153 właścicieli bądź użytkowników gospodarstw rolniczych z województw świętokrzyskiego i małopolskiego. Przeprowadzone badania potwierdzają tendencje do polaryzacji struktury polskiego rolnictwa i coraz wyraźniejszego jego podziału na gospodarstwa towarowe i gospodarstwa samozaopatrzeniowe. Poważną barierą w przyspieszaniu tego procesu jest sposób traktowania ziemi przez właścicieli niewielkich gospodarstw rolnych, którzy mimo ograniczania bądź zaniechania produkcji nie decydują się na jej sprzedaż.

Sowa kluczowe: integracja europejska, gospodarstwa rolnicze, gospodarstwa socjalne

Wprowadzenie

W ostatnich dwudziestu latach obserwuje się postępujący proces polaryzacji struktury obszarowej gospodarstw rolniczych w Polsce. Zjawisko to wynika m.in. z opłacalności

¹ Dr inż., adiunkt.

² Mgr inż., absolwent Wydziału Rolniczo-Ekonomicznego.

³ Praca naukowa finansowana ze środków na naukę w latach 2006-2008 jako projekt badawczy nr 2 P06R 020 30.

produkcji rolniczej. Przedmiotem analiz i zainteresowania zarówno naukowców jak i polityki gospodarczej są przede wszystkim gospodarstwa rozwojowe. W prezentowanym opracowaniu przedmiotem analizy są głównie gospodarstwa o charakterze socjalnym dominujące w południowej Polsce. Powszechnie uważa się, iż jednym z największych beneficjentów procesu integracji europejskiej jest rolnictwo. Oczekuje się również, że w najbliższych latach nastąpi poprawa szeroko rozumianej struktury agrarnej i dobrobytu ludności utrzymującej się z pracy na roli. Tymczasem duże trudności napotyka proces scalania gruntów, czy też powiększania gospodarstw rolnych. Istnieją przesłanki, które pozwalają twierdzić, że zaoferowany rolnikom system instrumentów Wspólnotowej Polityki Rolnej, a w szczególności: dopłaty bezpośrednie, renty strukturalne, wsparcie dla gospodarstw niskotowarowych zamiast przyczynić się do poprawy struktury obszarowej gospodarstw, utrwala obecny kształt rolnictwa stając się w zasadzie instrumentami o charakterze socjalnym.

Znaczna część gospodarstw rolniczych w Polsce utraciła bądź utraci w najbliższej przyszłości funkcje produkcyjne, co wynika przede wszystkim z dynamiki cen środków produkcji i znacznej stagnacji cen produktów rolnych. Według danych spisów rolnych przeprowadzonych w 2002 roku ponad 25 % gospodarstw w Polsce już wtedy nie prowadziło działalności rolniczej (tab. 1). Jeżeli natomiast posłużymy się definicją gospodarstwa dla celów podatku rolnego, to działalności rolniczej nie prowadziło ponad 17 % gospodarstw o powierzchni powyżej 1 ha UR. Wskaźnik ten jest jeszcze wyższy w województwach południowo-wschodniej Polski. Podkreśla to odmienny charakter rolnictwa na obszarach górskich i podgórskich. Powiązanie gospodarstw rolniczych z rynkiem jest w tej części kraju bardzo ograniczone, jedynie w województwie świętokrzyskim co trzecie gospodarstwo produkowało głównie na rynek, w pozostałych trzech jednostkach administracyjnych udział tej kategorii gospodarstw jest o ponad połowę niższy. Pozostałe gospodarstwa można uznać za produkujące głównie lub wyłącznie na samozaopatrzenie lub upadłe ekonomicznie (tzn. takie, które utraciły swoje funkcje produkcyjne, zaniechały produkcji). Ziemia w gospodarstwach nie prowadzących działalności rolniczej stanowi z jednej strony rezerwę kapitału, natomiast z drugiej przepustkę do niektórych przywilejów socjalnych (np. ubezpieczenia społecznego). Po objęciu polskich rolników instrumentami Wspólnotowej Polityki Rolnej pozornie zmniejszyła się liczba gospodarstw nie prowadzących działalności rolniczej, w praktyce natomiast zmniejszyła się tylko powierzchnia ugorów i odłogów, gdyż możliwość uzyskania dopłat obszarowych wymuszała utrzymanie ziemi w dobrej kulturze rolnej. Część dotychczasowych ugorów i odłogów została oddana w czasowe użytkowanie (użyczenie) rolnikom prowadzącym produkcję rolniczą na większą skalę, a uzyskane z dopłat środki zostały na ogół zatrzymane przez dotychczasowego właściciela gruntów.

Uwagi metodyczne

W teorii ekonomiki rolnictwa i praktyce gospodarczej istnieje wiele definicji i kryteriów podziału gospodarstw rolniczych. Za gospodarstwo rolne według GUS uważa się grunty rolne wraz z gruntami leśnymi, budynkami lub ich częściami, urządzeniami i inwentarzem, jeżeli stanowią lub mogą stanowić zorganizowaną całość gospodarczą oraz prawami i obowiązkami związanymi z prowadzeniem gospodarstwa rolnego. Problem pojawia się natomiast przy określeniu minimalnej powierzchni jaką musi posiadać dana jednostka

organizacyjna aby można było uznać ją za gospodarstwo rolne. Główny Urząd Statystyczny za gospodarstwo indywidualne uważa gospodarstwo rolne o powierzchni użytków rolnych od 0,1 ha, będące własnością lub znajdujące się w użytkowaniu osoby fizycznej lub grupy osób oraz gospodarstwo rolne osoby nie posiadającej użytków rolnych lub posiadającej użytki rolne o powierzchni mniejszej niż 0,1 ha, która ma co najmniej: 1 sztukę bydła lub/i

Tabela 1. Struktura wiejskich gospodarstw domowych według prowadzenia działalności gospodarczej w 2002 r., %⁴

Table 1. Farms and rural households by economic activity in 2002, %

Gospodarstwa	Polska		Województwa		
	ogółem	małopolskie	podkarpackie	śląskie	świętokrzyskie
nie prowadzące działalności rolniczej i pozarolniczej	22,2	26,2	21,9	40,9	22,6
prowadzące wyłącznie działalność pozarolniczą	3,5	4,3	2,4	6,3	2,7
prowadzące działalność rolniczą i pozarolniczą	8,7	8,0	7,5	8,0	8,8
prowadzące wyłącznie działalność rolniczą	65,4	60,9	67,7	45,3	66,7
produkujące wyłącznie na potrzeby własne	15,1	27,2	31,7	21,5	11,5
produkujące głównie na potrzeby własne	27,0	27,6	32,3	20,8	29,4
produkujące głównie na rynek	32,1	14,7	11,7	10,6	33,7

Źródło: opracowanie na podstawie danych GUS [Rocznik...2003]

5 sztuk trzody chlewnej albo 1 lochę lub/i 3 sztuki owiec bądź kóz lub/i 1 konia lub/i 30 sztuk drobiu lub/i 5 sztuk samic zwierząt futerkowych (w tym królików) lub/i 1 pień pszczele [Systematyka... 2003]. Natomiast zgodnie z regulacjami podatku rolnego, gospodarstwo rolne to obszar gruntów sklasyfikowanych jako użytki rolne o łącznej powierzchni przekraczającej 1 ha lub 1 ha przeliczeniowy, stanowiący własność osoby fizycznej, osoby prawnej lub jednostki organizacyjnej nie posiadającej osobowości prawnej, który przeznaczony jest do prowadzenia działalności rolniczej (Dz. U. nr 94 poz. 431 z 1993 r.). Między innymi też dlatego w literaturze spotykamy różne wielkości mówiące o średniej wielkości gospodarstw rolniczych w Polsce. W poniższym opracowaniu posłużono się definicją gospodarstwa rolnego w rozumieniu GUS. Natomiast przy doborze gospodarstw do badań ankietowych decydowały względy funkcjonalne tj. fakt, iż obecny właściciel lub użytkownik gospodarstwa na początku lat dziewięćdziesiątych XX wieku prowadził działalność rolniczą. Badania ankietowe miały charakter pilotażowy, przeprowadzone zostały w kilku gminach województw świętokrzyskiego i małopolskiego w 2006 r. Analiza przedstawiona w opracowaniu dotyczy opinii 153 respondentów, nie pozwala zatem na generalizowanie uzyskanych wyników, może być natomiast argumentem potwierdzającym lub stawiającym w wątpliwość funkcjonujące powszechnie opinie w przedmiotowych zagadnieniach. Celem

⁴ Gospodarstw domowe osób użytkujący gospodarstwo rolne o powierzchni powyżej 0,1 ha UR.

opracowania jest przedstawienie zależności pomiędzy opiniami na temat skutków integracji europejskiej, a: wielkością gospodarstwa rolnego, znaczeniem dochodów rolniczych dla dochodów gospodarstwa domowego oraz wielkością produkcji towarowej gospodarstwa.

Pojęcia gospodarstwa samozaopatrzeniowego jest często zamiennie używane z gospodarstwem socjalnym. Za gospodarstwo samozaopatrzeniowe uznaje się takie, które przeznacza ponad połowę produkcji rolniczej na spożycie przez rodzinę [Zegar 2007]. Wydaje się to jednak zbyt wielkim uproszczeniem, gdyż charakter socjalny należy również przypisać gospodarstwom, które zaniechały produkcji rolniczej, a posiadana ziemia pełni funkcje pozaprodukcyjne (np. tezauryzacyjną, rezydencjalną, socjalną). Nie można natomiast za gospodarstwo socjalne uznać jednostki, która powstała w celu spekulacji ziemią rolniczą, lokaty kapitału bądź pozyskiwania środków unijnych. W omawianych badaniach respondenci deklarowali wysokość produkcji towarowej, dlatego też, aby wyodrębnić z badanej grupy gospodarstwa socjalne, postanowiono przyrównać wartość produkcji towarowej uzyskiwanej średnio z 1 ha UR w tych gospodarstwach do wartości produkcji uzyskiwanej przez gospodarstwa „mieszane”⁵ z regionu Małopolska i Pogórze rejestrowane w systemie FADN⁶. Przyjęto zatem, iż gospodarstwa, w których wartość produkcji towarowej na 1 ha UR jest mniejsza niż połowa z 4057,9 zł, tj. 2028,9 zł, mają charakter gospodarstw socjalnych. Jednym z kryteriów doboru próby był wymóg prowadzenia produkcji rolniczej w tym gospodarstwie przez obecnego użytkownika bądź jego wstępnych. W ten sposób za gospodarstwa socjalne uznano 65,4% badanej próby.

Dochody gospodarstw rolniczych w Polsce

Pierwsza faza transformacji systemowej, zwana „terapią szokową”, przypadająca na lata 1989-1992, przyniosła dramatyczne pogorszenie warunków funkcjonowania gospodarstw rolnych. W wyniku zniesienia ceł na import towarów do Polski napływały tanie, subwencjonowane produkty z Zachodu, co spowodowało nadmiar żywności na rynku. Pojawienie się nadwyżek na rynku, obok spadku dochodów ludności, wpływało na ograniczanie popytu na surowce rolne a co za tym idzie spadek ich cen i trudności ze sprzedażą. Kłopoty ze zbytem wynikały również z rozpadu instytucji skupu i przetwórstwa płodów rolnych [Michna 2005].

Szczególnie niekorzystne dla rolnictwa relacje cenowe ukształtowały się w latach 1990-1991, kiedy ceny materiałów do produkcji wzrosły dwukrotnie szybciej niż ceny produktów rolnych [Goraj 2005]. Dodatkowo sytuację pogarszał brak interwencji państwa na rynku rolnym i ograniczenie wydatków budżetowych na pomoc rolnikom. Jak pisze Halamska [2003]: „w latach 1986-1988 wskaźnik PSE (Producer Subsidy Estimate, czyli Wskaźnik Subsydiowania Producenta w Polsce) był szacowany na 28%, w 1989 r. wynosił 9%, w 1990 minus 13, w 1991 minus 3%”. Zaistniała sytuacja znalazła odzwierciedlenie w spadku dochodów rolników. Według Dzuna [2004] realne dochody do dyspozycji brutto w gospodarstwach indywidualnych w stosunku do 1989 r. spadły w 1990 r. do poziomu

⁵ „Mieszane” to takie gospodarstwa, w których żaden typ działalności nie przekracza 1/3 wartości standardowej nadwyżki bezpośredniej dla gospodarstwa. Pośród gospodarstw rolnych, dla których w 2002 roku określono typ rolniczy, gospodarstwa typu mieszanego stanowiły połowę gospodarstw rolnych [www.stat.gov.pl].

⁶ Według publikacji „Wyniki standardowe uzyskane przez indywidualne gospodarstwa rolne prowadzące rachunkowość w 2005 roku” [Wyniki... 2006] wartość produkcji dla gospodarstw typu „mieszane” wynosiła 40173 zł, przy średniej wielkości gospodarstwa w tej grupie 9,9 ha.

48,6%, a w 1991 r. do 36,5%. Spadek dochodów w znacznie większym stopniu dotknął gospodarstwa chłopskie niż pozostałe gospodarstwa domowe na skutek transferu dochodu wytworzonego w rolnictwie do konsumentów i innych sektorów. W latach 1989-1992 realne dochody na 1 osobę w gospodarstwach chłopskich obniżyły się o 49%, chłopo-robotników o 35,4%, w gospodarstwach pracowniczych o 24,8%, a gospodarstw emerytów i rencistów o 13,3%.

Wzrost oprocentowania kredytów inwestycyjnych zaciągniętych w przeszłości na 1-3% rocznie do poziomu 15-30% w skali miesięcznej pogorszył znacząco sytuację gospodarstw towarowych, które nie zdążyły spłacić zaciągniętych wcześniej zobowiązań. Spowodowało to wzrost ich zadłużenia a następnie niewypłacalność [Michna 2005].

W kolejnych latach na spadek dochodów w rolnictwie wpływały głównie niekorzystne relacje cenowe w latach 1996-1999 i 2000 r. (rys. 1). Dodatkowo sytuację na polskiej wsi pogorszył powrót zwalnianych z pracy chłopo-robotników, który oprócz odciążenia dopływu środków pieniężnych do rodzin rolniczych zwiększył liczbę osób do utrzymania.

Wilkin [2001] uważa, że na sytuację dochodową rolników w okresie transformacji miał wpływ niedorozwój strefy instytucjonalnej oraz niewystarczające wsparcie ze strony państwa. Wydatki z budżetu państwa na rolnictwo prawie w całości przeznaczane były na KRUS, miały więc charakter socjalny, a ochrona celna w zakresie produktów rolnych nie była w stanie zatrzymać spadku parytetu dochodów ludności rolniczej. Potwierdza to w swoich pracach Musiał [2005] pisząc: „Udział rolnictwa w wydatkach budżetowych państwa z pominięciem wydatków z tytułu rent rolniczych zmniejszył się z 4,5% w 1990 r. do 2,5% w 1995 r. i kolejno w 2000 r. do 2,3%, a w 2004 r. do 1,8%”. Zgodnie z obliczeniami Musiała (przyjmując dochody nominalne pracowników najemnych pracujących poza rolnictwem za 100) nominalny dochód osobisty rolników wynosił w 1990 r. 102,6 i w następnych latach wykazywał dysparytet: w 1995 r. 100:93,7, a w 2003 r. wskaźnik ten wynosił 100:65,0. Zdaniem Zegara [2003] dochody na poziomie parytetowym w stosunku do przeciętnej płacy w gospodarce narodowej osiągają gospodarstwa o areale powyżej 20 ha. Jeżeli przyjąć kryterium Goraja [2005], według którego są to jednostki o wielkości ekonomicznej od 16 ESU to oznacza to, że tylko 3,5% gospodarstw w Polsce dostarcza opłatę za pracę na poziomie parytetowym⁷.

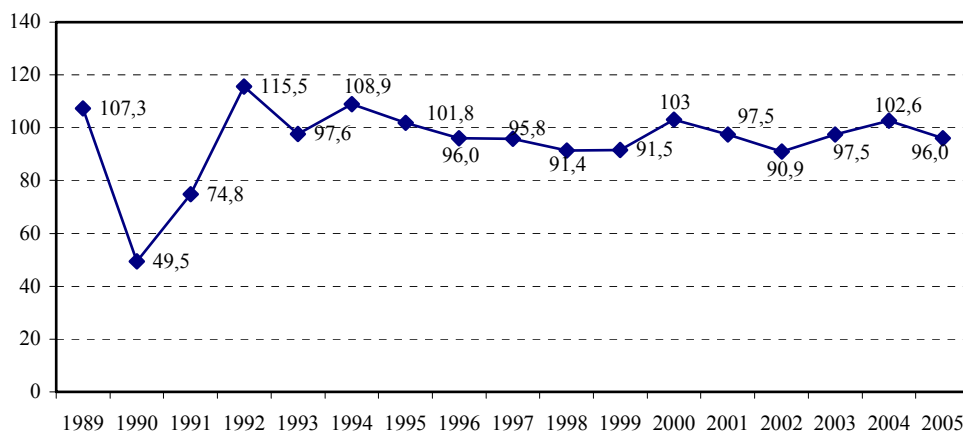
Wstąpienie Polski do UE spowodowało wzrost poziomu wsparcia rolnictwa i obszarów wiejskich. W porównaniu do roku przed akcesją (2003 r.) w 2005 r. trzykrotnie wzrosły wydatki na rolnictwo, rozwój wsi i rynków rolnych [Rolnictwo... 2007].

Niewątpliwie korzyściami osiągniętymi przez rolników i wynikającymi z integracji są dopłaty bezpośrednie. Rekompensują one po części skutki limitowania produkcji oraz spadek cen (głównie spadek cen zbóż). W związku z naliczaniem płatności bezpośrednich w zależności od powierzchni i rodzaju uprawy największe korzyści z tego tytułu czerpią gospodarstwa o dużej powierzchni gruntów ornych. Dodatkowe wsparcie finansowe otrzymały gospodarstwa położone na terenach o niekorzystnych warunkach gospodarowania, co prowadzi do podniesienia konkurencyjności produkcji rolniczej na tych obszarach.

Niskie dochody osiągane w rolnictwie powodują, że coraz mniej gospodarstw domowych związanych z rolnictwem utrzymuje się wyłącznie z działalności rolniczej we

⁷ ESU przedstawia ekonomiczną wielkość gospodarstwa obliczoną na podstawie standardowych nadwyżek bezpośrednich (czyli nadwyżką średniej z trzech lat wielkości produkcji określonej działalności rolniczej nad średnią z trzech lat wartością kosztów bezpośrednich poniesionych na tę działalność).

własnym gospodarstwie. Około 80,6% gospodarstw indywidualnych prowadzących działalność rolniczą uzyskuje dochody ze źródeł pozarolniczych (głównie z pracy najemnej, takich jest 41,5%, oraz rent i emerytur 42,8%), przy czym odsetek ten dla gospodarstw rynkowych wynosi 72,4%, a samozaopatrzeniowych 92,2%⁸ [Zegar 2007].

Źródło: [Rocznik... 1990 do 2005]

Rys. 1. Wskaźnik „nożyc cen” (relacje cen produktów rolnych sprzedawanych oraz cen towarów i usług zakupywanych przez rolników) w latach 1989 – 2005

Fig. 1. Price scissors (price relation of farm produce sold and of goods/services bought by farmers), 1989-2005

Ocena skutków integracji europejskiej

Badania zostały przeprowadzone w momencie, kiedy trwał już trzeci rok przynależności Polski do struktur UE. Respondenci świadomi byli zatem mechanizmów w niej funkcjonujących, choć nie należy twierdzić, iż mieli pełną wiedzę na ten temat. Świadczy o tym chociażby udział wśród respondentów osób, które korzystały bądź zamierzają korzystać z instrumentów Wspólnotowej Polityki Rolnej. W badanej próbie z dopłat obszarowych skorzystało 88% badanych, natomiast z innych instrumentów zaledwie 7 %. Wzrastające ciągle wymagania odnośnie jakości wytwarzanych przez rolników produktów przy obniżających się jednocześnie cenach powodują frustrację, szczególnie wśród właścicieli średnich gospodarstw 5-15 ha, którzy stają przed koniecznością podjęcia decyzji odnośnie przyszłości gospodarstwa. Do wyboru mają na ogół dwa rozwiązania: ograniczanie produkcji i „zmarnowanie” dotychczasowych wieloletnich wysiłków na rzecz rozwoju gospodarstwa, bądź podjęcie dalszej heroicznej „walki” o byt gospodarstwa, połączonej z wyrzeczeniami i trudem, bez gwarancji ostatecznego sukcesu. Często decyzja

⁸ Dane dotyczą 2005 roku, gospodarstwa rynkowe to te, które sprzedają ponad połowę wytworzonej produkcji rolniczej; gospodarstwa samozaopatrzeniowe to gospodarstwa przeznaczające ponad połowę produkcji rolniczej na spożycie we własnym gospodarstwie domowym.

w tej sprawie odraczana jest do momentu przejęcia gospodarstwa przez następcę. Pojawiające się szanse uciekają, parytet dochodowy, a w zasadzie dysparytet dochodowy, przeważa szalę na rzecz ograniczania produkcji rolniczej i poszukiwania pracy poza rolnictwem.

Respondenci w zasadzie doceniają korzyści płynące z procesów integracyjnych. Szczególnie duża ich część (ponad 82%) dostrzega korzyści płynące z procesów integracyjnych dla gmin. Jest to zrozumiałe ze względu na fakt, iż inwestycje samorządowe wykonane przy współudziale środków unijnych są dobrze widoczne w wielu miejscowościach i bez wsparcia UE w dalszym ciągu pozostawałyby w sferze planów i projektów. Około 60% ankietowanych widzi korzyści płynące z procesu integracji dla kraju i szeroko rozumianego rolnictwa, podczas gdy dla swojej rodziny i gospodarstwa zaledwie około 40%. Fakt, że znacznie częściej przystąpienie Polski do EU jako niekorzystne jest odbierane w stosunku do gospodarstwa (około 16% respondentów), niż dla rodziny rolnika (niecałe 5%), świadczy o coraz powszechniejszej umiejętności oddzielenia dobra rodziny od dobra gospodarstwa rolnego (tabela 2). Znaczna część respondentów nie potrafi jednoznacznie ocenić skutków integracji dla problemowych obszarów. Należy jednak odnotować fakt, iż zdaniem co piątej badanej osoby proces integracji jest obojętny zarówno dla ich rodziny jak i gospodarstwa.

Tabela 2. Ocena skutków integracji europejskiej w opinii respondentów

Table 2. Respondents' assessment of the impact of European integration

Czy przystąpienie Polski do UE było korzystne dla:	odsetek odpowiedzi, %			
	Korzystne	Obojętne	Niekorzystne	Trudno powiedzieć
rodziny rolnika	43,1	22,2	4,6	30,1
gospodarstwa	40,5	22,9	15,7	20,9
gminy	82,4	3,9	2,0	11,8
rolnictwa	60,8	3,3	9,2	26,8
Polski	58,8	4,6	8,5	28,1

Źródło: badania własne

Opinie użytkowników gospodarstw zakwalifikowanych jako gospodarstwa socjalne niewiele odbiegają od opinii pozostałych respondentów. Wśród użytkowników tych gospodarstw niższy jest odsetek respondentów uznających procesy integracyjne jako korzystne w odniesieniu dla rodziny i samego gospodarstwa, było to odpowiednio 39 % i 35%. Dopłaty bezpośrednie powszechnie uważane za dobrodziejstwo dla polskiego rolnictwa, w tym również dla gospodarstw o mniejszej powierzchni, często są również powodem frustracji rolników. Szczególnie tych, którzy zwlekają z wypełnieniem stosownych wniosków do ostatniej chwili. Do istotnych elementów będących źródłem niezadowolenia z procesów integracji są często czynniki leżące po stronie samego gospodarstwa tj. szachownica gruntów, rozłóg gospodarstwa i nierozwiązane kwestie własnościowe. Konieczność wypełnienia wniosku i załącznika graficznego przy mikro działkach ewidencyjnych i niewiele często większych działkach rolnych znacznie utrudnia prosty z pozoru proces aplikacji o dopłaty.

Wśród negatywnych skutków integracji europejskiej dla prowadzonych gospodarstw rolniczych respondenci najczęściej wymieniali limity produkcyjne, utrudnienia związane z wymogiem rejestracji zwierząt oraz z dostosowaniem gospodarstwa do wymogów UE. Na

opinie respondentów odnośnie przyszłości gospodarstwa wpływ ma m.in. powierzchnia posiadanych gruntów. Szansy na rozwój gospodarstwa w związku z integracją europejską dopatrują się przede wszystkim użytkownicy większych gospodarstw (tabela 3). We wszystkich grupach gospodarstw dysponujących powierzchnią do 10 ha UR najczęściej wskazywaną odpowiedzią jest brak wpływu procesów integracyjnych na zmiany zachodzące w gospodarstwie. Problem ograniczania produkcji przez badane gospodarstwa jest niewątpliwie bardziej złożony, a przyczyn wiele. Do najczęściej wskazywanych przez respondentów przyczyn ograniczania bądź zaniechania produkcji rolniczej należały brak opłacalności produkcji i problemy ze zbytem wyprodukowanych produktów. Nie bez znaczenia są również barak następców i problemy zdrowotne. Dla 30% badanych problemem jest również pogodzenie pracy w gospodarstwie z pracą poza gospodarstwem, co najczęściej skutkuje w pierwszej fazie ograniczaniem lub rezygnacją z prowadzenia działalności pracochłonnych, a w szczególności z produkcji zwierzęcej. W dalszej perspektywie przy zadawalających zarobkach poza rolnictwem i dużym zaangażowaniu w pracę poza gospodarstwem prowadzi do zaniechania produkcji rolniczej.

Tabela 3. Skutki integracji europejskiej dla badanych gospodarstw w opinii ich użytkowników w zależności od wielkości gospodarstwa

Table 3. Impact of European integration on the analyzed farms as assessed by their users and as a function of farm size

Czy przystąpienie Polski do UE:	odsetek odpowiedzi twierdzących w zależności od wielkości gospodarstwa, %					
	<1ha	1-2 ha	2-5 ha	5-10 ha	>10 ha	wszystkie
przyspieszy proces upadania gospodarstwa	25,0	30,4	22,4	13,0	-	19,0
nie będzie miała większego wpływu na zmiany w gospodarstwie	66,7	47,8	36,2	34,8	21,4	38,6
spowolni proces upadania gospodarstwa i odsunie go w czasie	8,3	17,4	32,8	30,4	14,3	26,1
zahamuje proces upadania gospodarstwa	-	4,3	6,9	6,5	14,3	6,5
przyczyni się do rozwoju gospodarstwa	-	-	1,7	13,0	50,0	9,2

Źródło: badania własne

Dla prawie 70% z badanych gospodarstw domowych dochody z gospodarstwa rolnego stanowiły mniej niż połowę dochodów ogółem, a w zaledwie co ósmym gospodarstwie przekroczyły 90%. Wraz ze wzrostem znaczenia dochodu rolniczego w badanych gospodarstwach wzrasta również udział pozytywnych ocen wpływu procesu integracji na te gospodarstwa. Wśród gospodarstw, dla których dochody z gospodarstwa rolniczego mają bardzo niewielki udział w ich budżecie domowym, zdecydowanie przeważa opinia, iż proces integracji europejskiej nie będzie miał wpływu na zmiany zachodzące w tych gospodarstwach. Jest to zrozumiałe ze względu na fakt, iż gospodarstwa te produkują wyłącznie na własne potrzeby lub mają bardzo niewielki kontakt z rynkiem, a decydującymi motywami prowadzenia produkcji rolniczej są walory zdrowotne uzyskiwanych produktów, przyzwyczajenie czy wręcz hobby (często nieświadome). Mimo

to również w tej grupie gospodarstw prawie 30% respondentów twierdzi, iż w wyniku integracji europejskiej nastąpi przyspieszenie upadku gospodarstwa. Te pesymistyczne scenariusze wynikają przede wszystkim z braku następców w tych na ogół małych gospodarstwach, produkcja rolnicza wynika przede wszystkim z uporu ludzi starszych, często już formalnie nie będących właścicielami gospodarstw. Są przesłanki aby podejrzewać, że w znacznej części tych małych gospodarstw, gdzie dominuje przekonanie, że „do gospodarstwa się dokłada”, zaprzestanie się produkcji rolniczej w momencie, gdy faktycznym ich użytkownikom zabraknie sił lub zdrowia.

Tabela 4. Skutki integracji europejskiej dla badanych gospodarstw w opinii ich użytkowników w zależności od udziału dochodów z gospodarstwa w dochodach ogółem rodziny

Table 4. Impact of European integration on the analyzed farms as assessed by their users depending on proportion of farm income in the total family income

Czy przystąpienie Polski do UE:	Odsetek odpowiedzi twierdzących w zależności od udziału dochodu z gospodarstwa rolniczego w dochodach ogółem rolnika, %				
	< 10%	10-50%	50-90%	> 90%	ogółem
przyspieszy proces upadania gospodarstwa	29,8	20,3	3,6	11,1	19,1
nie będzie miało większego wpływu na zmiany w gospodarstwie	59,6	33,9	25,0	22,2	38,8
spowolni proces upadania gospodarstwa i odsunie go w czasie	10,6	33,9	35,7	27,8	26,3
zahamuje proces upadania gospodarstwa	-	10,2	10,7	5,6	6,6
przyczyni się do rozwoju gospodarstwa	-	1,7	25,0	33,3	9,2

Źródło: badania własne

Tabela 5. Skutki integracji europejskiej dla badanych gospodarstw w opinii ich użytkowników w zależności od wartości produkcji towarowej gospodarstwa w 2005 roku, odsetek odpowiedzi twierdzących

Table 5. Impact of European integration on the analyzed farms as assessed by their users, as a function of the value of farm produce sales in 2005, % of positive answers

Przystąpienie Polski do UE:	Użytkownicy gospodarstw o rocznej wartości produkcji towarowej równej:					Gospodarstwa socjalne
	0 zł	1 - 5000 zł	5001 - 10000 zł	10001 - 15000 zł	> 15000 zł	
przyspieszy proces upadania gospodarstwa	32,3	18,6	20,6	7,1	9,7	21,0
nie będzie miała większego wpływu na zmiany w gospodarstwie	54,8	48,8	23,5	21,4	32,3	44,0
spowolni proces upadania gospodarstwa i odsunie go w czasie	6,5	25,6	47,1	42,9	16,1	26,0
zahamuje proces upadania gospodarstwa	3,2	7,0	8,8	7,1	6,5	4,0
przyczyni się do rozwoju gospodarstwa	-	-	2,9	14,3	35,5	4,0

Źródło: badania własne

Pomimo tego, iż nie było bezpośredniego pytania o wysokość dochodów można stwierdzić, iż w przypadku większości badanych gospodarstw dochody uzyskiwane z pracy w gospodarstwie były stosunkowo niewielkie, na co pośrednio wskazuje wartość produkcji towarowej. Co piąte gospodarstwo nie miało w 2005 roku żadnej produkcji towarowej, a w przypadku 28 % gospodarstw wartość sprzedanych produktów rolnych nie przekroczyła 5 tys. zł. W przypadku 80 % badanych gospodarstw produkcja towarowa w przedmiotowym roku nie przekroczyła 15 tys. zł. W grupach gospodarstw, których produkcja towarowa jest mniejsza niż 5 tys. zł. dominuje przekonanie, iż proces integracji nie będzie miał większego wpływu na zmiany zachodzące w gospodarstwie. Natomiast wśród użytkowników gospodarstw sprzedających w 2005 roku produkty o wartości od 5 tys. do 15 tys. zł. najczęściej wybierana była teza o spowolnieniu procesu upadku gospodarstwa dzięki objęciu go instrumentami Wspólnotowej Polityki Rolnej. Wśród gospodarstw najmocniej związanych z rynkiem jedna trzecia respondentów ma nadzieję na rozwój gospodarstwa w wyniku możliwości jakie daje integracja europejska, natomiast podobna część respondentów nie widzi wyraźnego wpływu tego procesu na swoje gospodarstwo.

Podsumowanie

W najbliższych kilku latach nie należy spodziewać się szybkich zmian w strukturze obszarowej gospodarstw południowo-wschodniej Polski, trwają jednak i są wyraźnie widoczne zmiany w strukturze agrarnej. Znaczna część gospodarstw rolniczych, szczególnie o powierzchni do 5 ha UR wyraźnie ogranicza produkcję rolniczą. Zmiany następują zarówno w wielkości jak i strukturze produkcji. W części gospodarstw ich formalny właściciel pełni funkcję pomocnika dotychczasowego właściciela (rodziców). Ponad 10 % gospodarstw ma charakter „papierowy”, gdzie ziemia jest nieformalnie oddana w użytkowanie innemu rolnikowi. Obydwie powyższe formy użytkowania ziemi należy uznać za przejściowe. Można przypuszczać, że w najbliższych kilku latach sprzedaż ziemi rolniczej będzie miała charakter incydentalny i na ogół kupującymi będą osoby spekulujące ziemią, a sprzedającymi osoby w bardzo trudnej sytuacji materialnej lub rodzinnej. Dopiero za 10-15 lat, a w przypadku szybkiego rozwoju gospodarczego (zapotrzebowania na pracę poza rolnictwem) nieznacznie wcześniej, wyraźnie zdynamizuje się rynek ziemi rolniczej na tym terenie, przy czym zawsze dominowała będzie forma dzierżawy lub użyczenia.

Wyniki przeprowadzonych badań potwierdzają pozytywne opinie znacznej części rolników odnośnie skutków integracji europejskiej. Respondenci zdecydowanie wyżej ocenili korzyści płynące z procesów integracji dla gmin, całego kraju i rolnictwa niż dla swoich rodzin i posiadanych gospodarstw rolniczych. Rolnicy prowadzący gospodarstwa uznane za socjalne są bardziej krytyczni w ocenach skutków integracji dla swojego gospodarstwa. Znaczna część respondentów twierdzi (20%), iż w wyniku przystąpienia Polski do struktur UE nastąpi przyspieszenie upadku ekonomicznego ich gospodarstwa, natomiast aż czterdzieści procent ma świadomość, iż zmiany w gospodarstwie nie są wynikiem wyłącznie procesu integracji. Prawie co dziesiąte z badanych gospodarstw dopatruje się szans na swój rozwój w związku ze wdrażaniem instrumentów Wspólnotowej Polityki Rolnej, przy czym są to przede wszystkim gospodarstwa relatywnie większe, o wysokim poziomie produkcji towarowej i wysokim udziale dochodów rolniczych w dochodach ogółem rodziny rolnika. Gospodarstwa o powierzchni do kilku hektarów nastawione są na samozaopatrzenie, mają na ogół charakter gospodarstw socjalnych,

stanowiących zabezpieczenie niezbędnego minimum dla egzystencji rodziny. W wyniku integracji europejskiej i stosowanych instrumentów polityki rolnej gospodarstwa socjalne są z jednej strony jeszcze bardziej izolowane od rynku ze względu na niską opłacalność produkcji, z drugiej natomiast strony poprzez dopłaty bezpośrednie utralają się w nich procesy produkcji na własne potrzeby utrudniając przepływ ziemi i zmiany struktury obszarowej.

Literatura

- Dzun W. [2004]: Gospodarstwa rolne w procesie transformacji systemowej (1990-2002). *Wież i Rolnictwo* 1(122), ss. 43-63.
- Goraj L. [2005]: Ekonomiczno-rynkowe uwarunkowania przekształceń w sektorze indywidualnych gospodarstw rolnych. *Wież i Rolnictwo* 4(129), ss. 31-39.
- Halamska M., Lamarche H., Maurem M-C. [2003]: Rolnictwo rodzinne w transformacji postkomunistycznej. Anatomia zmiany. IRWIR PAN, Warszawa.
- Michna W. [2005]: Zróżnicowanie funkcji gospodarstw rolnych w ujęciu przestrzennym. IRiGŻ, Warszawa.
- Musiał W. [2005]: Wstępna ocena pierwszego roku członkostwa Polski w Unii Europejskiej w obszarze problemowym rolnictwo – wybrane aspekty. *Wież i doradztwo* 1-2/41-42/, ss. 2-6
- Rocznik Statystyczny 2005. [2006 i wcześniejsze]. GUS. Warszawa.
- Rolnictwo i gospodarka żywnościowa w Polsce w 2006 r. [2007]. Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi, www.minrol.pl.
- Systematyka i charakterystyka gospodarstw rolnych, województwo małopolskie 2003. Powszechny Spis Rolny. [2004]. WUS, Kraków.
- Wilkin J. [2001]: Funkcjonowanie państwa a wieś i rolnictwo – oczekiwania, rozczarowania, potrzeby. *Wież i Rolnictwo* 1(110), ss. 64-81.
- Wyniki standardowe uzyskane przez indywidualne gospodarstwa rolne prowadzące rachunkowość w 2005 roku. [2006]. Polski FADN, IERiGŻ, Warszawa.
- Zegar J. S. [2003]: Dochody rolników indywidualnych. [W:] Analiza produkcyjno-ekonomiczna rolnictwa i gospodarki żywnościowej w 2002 r. IRiGŻ, Warszawa.
- Zegar S. J. [2007]: Kwestia gospodarstw samozaopatrzeniowych w Polsce. *Wież i Rolnictwo* 1 (134), ss. 33-57.